

NASJONALSOSIALISTISK UNIVERSITETSPOLITIKK I POZNAN OG OSLO

JORUNN SEM FURE

University of Oslo

ABSTRACT. The article analyzes the different occupation policy of Germany in the university sector in Norway and Poland, focusing on the cases of Oslo and Poznan. The difference in occupational regime was decisive for the outcome. The different ranking of the Norwegian and Polish population in the nazi racial system led to an extremely brutal and destructive strike against Polish academics and institutions. The Polish university in Poznan was dissolved, the staff killed, deported or removed in other ways, and in 1941 the University reopened as a German, SS-dominated Reichs-University. Polish underground managed to continue some kind of academic activity and training, thus providing young people with learning and sources of self-esteem. In Oslo, the occupants attempted to draw the Norwegian academic elite into active collaboration, and bring about a slow turn of the liberal democratic institution into a national socialist defined university after the pattern of the earlier transformations taking place in Germany after 1933 and Austria 1938. The attempt failed, because the majority of staff and students put up resistance and refused to adhere. The policy changed after this failure, and in 1943 nearly 20% of the teachers were arrested along with 1200 students. Half of these students were deported to Germany for the rest of the war, in an attempt to re-educate them to embrace SS-ideology. This attempt failed as well – and not one of them volunteered to serve the German armed forces. Both the Polish and the Norwegian cases show the limitations of totalitarian use of power when confronted with the inner resistance based on liberal, democratic and patriotic values.

Først skal jeg si noe om hvordan vitenskapsmiljøene og universitetene i Tyskland forholdt seg til nazismen, til Hitlers regime. Deretter skal jeg gjøre noen sammenligninger mellom den politikken den tyske okkupa-

sjonsmakt utøvet i Polen og Norge generelt, og overfor universitetssektoren spesielt. Deretter oppsummere noen hovedtrekk. Basis for Oslo er egen forskning, basis for fremstillingen om Polen og Poznan er en artikkel fra *GG* (1997) av Christoph Klessmann og Waclaw Dlugoborski.¹

VITENSKAP OG NAZI-REGIMET

Nazismen var altfor populistisk og vulgær til å virke tiltrekkende på intelligente og utdannede mennesker. Det har vært hevdet at de som ble tiltrukket av nazismen, og til særlig til brutale maktposisjoner, kom fra grupper som var sosialt marginalisert, og med små intellektuelle resurser. Hitler var skeptisk til universitetene og den akademiske kultur, og under nazismen var det de middelmådigene som gjorde karrierer. Gode vitenskapsmenn og intellektuelle dro i eksil – i verste fall i ”indre eksil”.

Denne oppfatningen er i de siste år blitt revurdert og langt på vei forkastet av forskningen. Når vi ser på de målene Hitler satte seg fore å gjennomføre er det åpenbart at de ikke kunne gjennomføres av middelmaßigheter. Disse målene var:

- Generalplan Ost, som skulle skaffe Lebensraum for tyske kolonister. Den forutsatte drap av 30 millioner slaviske mennesker, deportasjon av enda flere, og omdanning av resten av befolkningen til slavearbeidskraft.
- Folkemordet på jødene; en politikk som gikk ut på å identifisere, deportere og myrde hvert jødisk individ fra til sammen 18 europeiske land (28 etter dagen statsgrenser).
- Den totale reorganisering av det tyske folk, til ett felleskap bundet sammen av blod og underlagt en førers vilje og rensket for seksuelle, fysiske, psykiske avvik, og politisk opposisjon.
- Militært, politisk og rasebasert herredømme i Europa.

Hitlers regime kunne ikke formulere eller realisere slike planer uten betydelig innslag av høyt utdannede spesialister og akademiske eliter. Vitenskapelige miljøers rolle under nasjonalsosialismen har ikke vært et sentralt tema for historieforskningen – muligens med unntak at de vitenskaper som spilte en rolle i utviklingen av våpensystemer. Oppfatningen var lenge at nazistene førte en repressiv politikk overfor intellektuelle og universitetene, og at samarbeid var tvangspålagt. Forestillingen om det ”indre eksil” stod lenge sterkt i etterkrigstidens universitetsmiljøer. Dette betegnet dem som ikke hadde funnet muligheter eller kraft til å ta skrittet fult ut og forlate landet, men som hadde bevart sin integritet gjennom passivitet og tilsynelatende konformitet.² Det var

¹ Christoph Klessmann, Waclaw Dlugoborski, *Nationalsozialistische Bildungspolitik und polnische Hochschulen 1939–1945, Geschichte und Gesellschaft* 23, 1997, S. 535-591.

² Ofte var det heller de som dro i eksil av politiske grunner som ble mistenkeliggjort og fikk problemer med å bli reintegrert ved sine gamle arbeidsplasser etter krigen.

følgelig en svært liten del av vitenskapelige ansatte i Tyskland som ble avsatt etter krigen for sine holdninger eller handlinger under dette regimet. Vitenskapshistorikere har i de senere år tatt for seg en rekke fagfelt og akademiske elitors virksomhet under nasjonalsosialismen, for å undersøke hvordan disse forholdt seg til regimets ideologi og politikk. Kontinuiteten, ikke bare på personalplan, men også når det gjelder forskningsinteresser, perspektiver og verdi grunnlag har også blitt kritisk undersøkt. En lang rekke fag, man tidligere har tenkt på som nøytrale eller stående i en motsetning til regimet, har blitt tvunget til å revurdere sin egen historie, egne fagtradisjoner og pionerfigurers fortid.

Susanne Heim og kolleger som har forsket på historien til de prestigetunge Keiser Wilhelm instituttene i Berlin har påvist at øst-ekspansjonen og det politisk-økonomiske idealet om autarki førte til et tett samarbeid mellom forskere, NSDAP, hæren og SS.³ Botanikere bidro til å erstatte matplanter med krigsindustrielle nytteplanter i sultrammede ukrainske områder – dette var et direkte ledd i en tilsiktet hungerspolitikk. Plyndring av forskningsinstitutter, samlinger og laboratorier og usurpasjon av russiske forskeres arbeid åpnet store muligheter for en rekke naturvitenskapelige fagfolk. Peter Schöttler, Michael Fahlbusch, Götz Aly og flere andre har i sin forskning tatt for seg historiefaget, etnologien, og andre kulturfag.⁴ Deres forskning har vist at disse fagmiljøene ikke bare tilpasset seg og lot seg påvirke ideologisk. De var selv pådrivere for raseideologien, formulerte dens teoretiske, vitenskapelige grunnlag og utformet dens praktiske, politiske implikasjoner. Theodor Schieder, en av etterkrigstidens store figurer i tysk historieforskning, skrev et memorandum til militære myndigheter i september 1939, etter innmarsjen i Polen med konkrete anvisninger om hvor det var aktuelt å gjøre steder jødeфри.⁵ Han ble aldri konfrontert med dette skriftet så lenge han levde – og hans berømte elev, Hans Ulrich Wehler, har gått langt i å produsere unnskyldninger og bortforklaringer.⁶

I det tyske byråkratiet fantes tradisjonelt mange akademikere, jurister særlig. Det har tidligere vært en oppfatning at det Tredje Rikets byråkrater var regelorienterte, distanserte og profesjonelle i forhold til å utføre de forbrytelser som ble bestemt i parti og andre beslutningsorganer. En studie av Michael Wildt har

³ Susanne Heim, *Autarki und Ostexpansion, Pflanzenzucht und Agrarforschung im Nationalsozialismus*, Wallstein Verlag, Göttingen 2002.

⁴ Winfried Schulze, Otto G. Oexle (red.), *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, Fischer-Taschenbuch-Verlag, Frankfurt am Main 2000; Peter Schöttler, *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918–1945*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1997; Michael Fahlbusch, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die „Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften“ von 1931–1945*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden 1999.

⁵ Götz Aly, Theodor Schieder, Werner Conze oder die Vorstufen der physischen Vernichtung, i: Winfried Schulze, Otto G. Oexle (red.), *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, Fischer-Taschenbuch-Verlag, Frankfurt am Main 2000. S. 163-182.

⁶ Hans Ulrich Wehler, Nationalsozialismus und Historiker, i: Winfried Schulze, Otto G. Oexle (red.), *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, Fischer-Taschenbuch-Verlag, Frankfurt am Main 2000. S. 306-339.

påvist at det stemmer bare betinget.⁷ Store deler av forvaltningsapparatet ble omstilt og fristilt. For å løse krigens og rasekampens utfordringer måtte regelorientering og moral byttes ut med handlingsevne, Die Kämpfende Verwaltung var Himmlers løsning. De utførte ikke bare ordre, slik en Joseph Eichmann anførte til sitt forsvar: de var satt til å løse konkrete oppgaver og hadde frie hender. Dette var ikke mislykkede og frustrerte, men dyktige folk som hadde betydelige akademiske meritter og karrierer bak seg.

En hovedkonklusjon av den intense forskningsinnsatsen på dette området er nedslående: Den akademiske eliten i Tyskland var ingen regimekritisk instans – tvert om – den var en viktig forutsetning for regimets politikk. Nazistene erobret faktisk universitetene før statsmakten, og studentene i Tyskland var pådrivere for å utelukke jøder fra universitetene fra slutten av 1920 tallet. Regimet førte en utrenskningspolitikk som tappet universitetene for mye kompetanse og personell, men det førte også en aktiv satsning på praktisk anvendbar forskning. Det gjaldt innenfor våpenteknologi, så vel som innenfor det økonomiske og militære felt. For fagpersoner som leverte historisk og samfunnsfaglig kunnskap var veien fra teoretisk tenkning til aktiv medvirkning i den rasistiske befolkningspolitikken ofte kort.

Hvilken universitetspolitikk førte så Tyskland i ulike okkuperte land? Hensikten med erobringen, planene for fremtiden, og synet på de aktuelle befolkninger bestemte hvordan universitetene ble behandlet. Vi skal se på kontrastene mellom Norge og Polen.

POLEN

Hensikten med erobringen av Polen, var å knuse den polske stat og den polske nasjonen, og fortrenge store deler av den polske og jødiske befolkningen til fordel for tysk kolonialisering. I følge Generalplan Ost, skulle over 30 millioner mennesker med slaviske bakgrunn utryddes, og den øvrige befolkningen konsentreres på små områder. Disse skulle bare ha en funksjon i det fremtidige Riket; slavearbeidskraft for den tyske herrerasse. Grunnlaget for nasjonale eliter og nasjonal kultur skulle utraderes, og universitetene i Polen var dermed sentrale objekt for okkupasjonsmaktens destruktive krefter. I Poznan, Warszawa, Krakow, Lvov, ble biblioteker og kulturskatter plyndret. Historikeren Antje Rapmund har pekt på at den tyske bibliotekpolitikken i Tsjekkoslovakia og Polen under krigen var en integrert del av Nazistatens folkerettsstridige krigs- og okkupasjonspolitikk.⁸ Prinsippet for tyske funksjonærer, ofte

⁷ Michael Wildt, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*, Hamburger Edition, Hamburg 2003.

⁸ Antje Rapmund, *Die deutsche Bibliothekspolitik in der Tschechoslowakei und in Polen während des zweiten Weltkrieges*, Dissertation, Humboldt-Universität, Berlin 1993.

profesjonelle bibliotekarer, var å sikre (les stjele!) det som fantes av kulturelle verdier som hadde interesse i Tyskland. Deretter skulle boksamlinger gjøres utilgjengelige for befolkningen i okkuperte land. Store mengder bøker ble også ødelagt. Det var viktig for nazistene å ødelegge grunnlaget for akademisk virksomhet.

Ved Universitetet i Poznan var det den polske nasjonale kultur og det intellektuelle motstandspotensialet som knyttet seg til denne som var angrepsmålet. Den 10. september 1939, ble bygningene stormet og inventaret ødelagt og plyndret. Etter de foreliggende polske rapportene var både tyske politienheter, Wehrmacht og SS delaktig.⁹ I et forsøk på å opprette en forsvarsinstans ble det dannet en Komité med representanter fra alle fakulteter. Dens virksomhet ble tolerert i 9 dager, sannsynligvis fordi tyskerne dermed fikk en håndgripelig oversikt over de sentrale personer og nettverk de senere skulle fjerne.

I den første tiden ble flere ansatte deportert sammen med sine familier til den del av Polen som fikk navnet Generalguvernement. I oktober kom en ny arrestasjonsbølge som førte til henrettelsen av rektor, geografen Stanislaw Pawlowski og fire andre professorer. Gjennom okkupasjonen led hundrevis av polske akademikere samme skjebne. Polsk forskning operer med et tall på 641 universitetslærere og vitenskapsmenn som omkom som følge av drap, deportasjon, krigshandlinger, og tvangsarbeid.¹⁰ Tar man med studenter og lærere på andre høyskoler er tallet antakelig mange ganger høyere. Som sagt, noe polsk universitetsvirksomhet ble ikke tolerert, og i tråd med koloniseringsplanene ble universitetet i Poznan overtatt av tyske instanser.

UNIVERSITETET I OSLO

I germanske land, som Norge, var synet på befolkningen et annet enn synet på slaviske befolkninger. Norges befolkning ble regnet for å være rasemessig verdifull innenfor den ariske eller nordiske rasen. De kulturhistoriske minnene her, stavkirker, vikingskip og lignende var av stor interesse for tyskerne å ta vare på som en del av en germansk felles arv. Tyskland okkuperte Norge med begrunnelsen av å komme England i forkjøpet. Hitler mente at norske og tyske interesser og verdensanskuelse hadde mange felles trekk, og at Norge med tiden ville gå opp i det storgermanske Riket.

Partiet Nasjonal Samling, ledet av Quisling, var det eneste parti i Norge som mente at okkupasjonen var i Norges interesse. På invasjonssdagen 9. april 1940 utropte partiføreren Vidkun Quisling seg til statsminister og begikk dermed statskupp. Partiet tiltok seg makten i Norge under tyske bajonetter. Partiet

⁹ Klessmann og Długoborski, op.cit., 543.

¹⁰ Ibid., 541.

hadde mindre enn 2% oppslutning under valget i 1936, og ble derfor umiddelbart stemplet som et landssvikparti.

Den reelle makten og styringen i landet ble likevel beholdt på tyske hender, og en rikskommissær, Josef Terboven, ble innsatt som den virkelige maktøver. Nasjonal Samling fikk lov å bestyre en del departementer, deriblant kirke og undervisningsdepartementet, som var det som hadde med Universitetet å gjøre.

Lederen, en professor fra Trondheim, Ragnar Skancke, var NS mann. Han satte seg som oppgave å omforme Universitetet som en del av partiets forsøk på å revolusjonere det norske samfunnet. Den norske universitetseliten skulle ikke fjernes, men den skulle nazifiseres – helst gjennom overbevisning – subsidiært med tvang og tysk maktbruk.

Universiteter og høyskoler skulle gjøres lojale og til en del av den nye politiske orden. Det samme gjaldt kirken, idretten, skolene og andre deler av det sivile samfunn. Det akademiske selvstyret var første angrepsmål. I Oslo kom første fremstøt i form av ansettelsen av professorer på politisk grunnlag. Det utløste ikke veldig sterke protester, men de fire – fem som ble ansatt fra høsten 1940 fikk aldri kollegers eller studenters aksept. De forble marginale personer som ikke preget sine fagfelt. Ikke bare var de innsatt av et forhatt kollaborasjonsstyre, men dere kompetanse var åpenbart svak. Med unntak av polarforskeren Adolf Hoel, ville de ikke nådd opp i ordinær konkurranse, og dermed hadde de ingen faglig autoritet. Det viste seg altså å være lite potensial for kollaborasjon. I administrative posisjoner kunne nok tyskerne eller NS sette inn sine egne personer, men i tunge faglige stillinger, hadde man rett og slett ikke personer som kunne erstatte de som man ønsket å fjerne. Etter hvert som konfliktene mellom den kommissariske ministeren og Universitetet økte, ble flere universitetslærere arrestert. Stadig flere professorer valgte å flykte til Sverige eller England. På det meste befant over 20% av professorene seg i eksil, og enda flere satt i fengsel. Men NS klarte ikke å fylle opp stillingene med egne folk – selv om de senket kravene til faglig kompetanse. I faget anatomi ble til og med en professor hentet tilbake fra en lang fengselstraff, fordi man ikke fant noen andre til å undervise studentene. Nasjonal Samlings politikk overfor universitetet ble dermed preget av mange små fremstøt, som ble møtt med protester og motstand og prestigenederlag for ministeren. Når konfliktene ble store, grep okkupasjonsmakten inn med mer brutale midler for å få ro på Universitetet. I lengden brakte ikke denne strategien ønskede resultater, sett fra NS sin side, og høsten 1941 var det kommet til et veiskille. Da ble rektor og det akademiske kollegium avsatt, og de valgte studentutvalg ble også oppløst og erstattet med personer valgt av partiet. En NS rektor ble innsatt, og alle demokratiske valgte organer oppløst.

Nyordningen fikk ikke den ønskede effekt. Den akademiske autoritet som ministeren ønsket seg gikk ikke over til den nye rektor, men over på dekanene, de enkelte instituttstyrere, enkeltprofessorer. (En gjennomgang av utdeling av stipendmidler er interessant. I en søkerbunke på 50, var det en som viste til sitt partimedlemskap, og han søkte forskningsmidler til en studie i "nasjonalso-

sialistisk sosiologi". Hans søknad ble avvist som uvitenskapelig. Verken rektor eller ministeren grep inn i saken.)

Høsten 1943 fremsatte Ministeren et krav til Universitetet om at medlemskap i NS og militær tjeneste for Waffen SS på Øst fronten skulle gi rett til opptak på adgangsbegrensede studier, som medisin. Dette ble oppfattet som en krigserklæring av Universitetet – et brudd på prinsippet om faglige kvalifisering. Dekanene protesterte og truet med streik. Studentene gjorde det samme. 2600 protestbrev med personlig underskrifter fra studentene ble levert ministeren. Saken ble uhåndterbar for ministeren. I stedet for gradvis større innpass for nasjonalsosialistisk tankegods, tilpasning og omforming ble konfliktene eskalert. Først grep hans norske overordnede, Ministerpresident Quisling inn. Han beordret 10 professorer og 60 studenter arrestert den 15. oktober 1943.

Dette førte til nye protester fra studenter og professorer, og 30. november gikk Terboven til storaksjon. Etter en brann i Universitetets Aula (på satt av en motstandsgruppe som ikke hadde noe med Universitetet å gjøre) beordret han samtlige studenter arrestert. Begrunnelsen var at studentene kollektivt hadde utmerket seg som en gruppe som var fiendtlig innstilt til myndighetene og den politiske orden. Det var også riktig. Universitetet var en sentral base for flere illegale aviser og den største militære etterretningsorganisasjonen i Norge under okkupasjonen, XU, var ledet av fysikk-, kjemi- og zoologistudenter. Over 1500 mennesker tilhørte organisasjonen som leverte opplysninger og mikrofotografier av tyske militære innretninger til britiske militære myndigheter. Dette ble smuglet ut over Sverige eller i kode over radio eller kurerfart over Nordsjøen. I ledelsen på fire personer fra 1942 til 1945 satt to kvinnelige zoologistudenter på 20 og 25 år.

Gjennom en kontakt høyt oppe i det tyske kommandostrukturen hadde XU og andre illegal studentgrupper fått en advarsel om Terbovens store aksjon. Mange ble dermed varslet og kom seg unna. Dermed klarte ikke Gestapo å ramme de gruppene av studenter de var ute etter, men aksjonen førte likevel til at det illegale arbeidet måtte reorganiseres, og flere hundre studenter som ikke ble tatt flyktet til Sverige.

Tyske soldater omringet Universitetet, oppsøkte biblioteker, studenthjem, stoppet unge menn på gaten, og i løpet av dagen var 1200 studenter arrestert. Universitetet ble stengt og 650 ble sendt til Tyskland. En gruppe ble sendt til en SS-skole for frivillige, de skulle omskoleres og trenes opp til å bli SS-soldater i tjeneste i øst. Den andre gruppen ble sendt til KZ Buchenwald som fanger med privilegert status. Det vil si at de fikk bruke sine sivile klær, fikk bedre matrasjoner og kunne motta pakker fra Røde Kors. Den største belastningen for de norske studentene var ikke egen situasjon, men det å være innesperret et sted der lidelsen til alle andre fanger rundt dem var uendelig mye større. Følelsen av å være privilegert var ikke mye verdt.

Nesten et år senere ble denne gruppen også overført til SS-skolen i Sennheim. Tanken var at dette var eliten av germansk ungdom som ville bli nazister hvis

de bare ble presentert for nazistisk tenkning. Borte fra sine marxistiske og liberaldemokratiske lærere og sitt miljø i Oslo, ville de nok innse storheten i ideen om den ariske herrerasens makt, og frivillig slutte seg til sine tyske brødre. Prosjektet med de norske studentene slo feil. Studentene nektet kollektivt å bruke SS-uniformer, og sprettet av alle symboler på klærne. Bilder viser rekker av studenter på utmarsj med grønne uniformer uten distinksjoner. I slutten av 1944 gav tyskerne opp forsøket. Sennheim kom under alliert kontroll julen 1944, men da hadde SS evakuert studentene. De ble sendt ut på en fem dagers marsj østover. I januar 1945 ble de igjen satt i Buchenwald KZ. I April 1945 ble de evakuert ved hjelp av en skandinavisk redningsaksjon som var igangsatt etter forhandlinger mellom svenske diplomater og Himmler.

De alvorligste fremstøt fra okkupantens side overfor Universitetet i Oslo ble avvist og avverget, eller møtt med reaksjoner som førte til konflikter og represalier. De aller fleste akademiske institusjoner, både i Norge og Polen, men også i andre okkuperte land, opptrådte åpent (i den grad det var mulig) eller illegalt som bærere av antinazistiske motstandsholdninger. Det viktigste motstandsvåpenet var intelligens, holdninger, ideer og åndskraft som var viktig for å holde oppe motstandsviljen i befolkningen ellers. Denne formen for intellektuell motstand gjorde at politikken måtte veksle mellom dialog og kompromisser, og bruk av rå makt. Den stadig oftere bruken av makt, avslørte nasjonalsosialismens manglende intellektuelle overbevisningskraft.

Nivået av kollaborasjon målt i antall NS medlemmer i lærerstaben i Oslo var svært lavt. To av 95 professorer hadde medlemskap i NS før krigen, og bare den ene var politisk aktiv. 5-6 ble ansatt av regimet på bakgrunn av NS medlemskap, men ingen av disse fikk noen særlig betydning. Tre av dem møtte aldri opp i fakultetsmøter eller holdt forelesninger. De som forsøkte å holde undervisning fikk nesten ingen studenter. På studentsiden er andelen NS medlemmer noe større. Allerede sommeren 1942 var ca 50 norske studenter innmeldt i germanske SS, noe som tyder på offervilje i forholdet til de idealene de stod for.¹¹ Noen av disse mistet da også livet som deltakere i utryddelseskrigen på Østfronten.

KONKLUSJON

Hvor langt kom så NS med sin universitetspolitikk i Oslo? Det viste seg at langt flere professorer ble arrestert og gikk i eksil enn det antallet NS klarte å bringe inn, selv når ordinære krav til kvalifikasjoner var satt ut av spill. Aksjonen 30. november representerte for NS et totalt nederlag. I stedet for å omforme universitetet til et intellektuelt kraftsenter i sitt prosjekt, brøt det hele sammen. Universitetet var stengt fram til frigjøringen. 1943 var det året da det

¹¹ Dette tallet fremkommer i NS studenttidsskriftet *Huginn* 1942, nr 3.

meste av normal universitetsvirksomhet opphørte også i Belgia og Nederland. Gjenåpningen av Universitetet i Oslo høsten 1945 viste en institusjon som tross delvis desintegrasjon av funksjoner, spredning og tap av personell og indre strid om strategi og kampmidler hadde kommet noenlunde samlet ut av perioden. Den tyske okkupasjonsmakten og i forlengelsen av den, NS i Norge, hadde den fysiske og institusjonelle makten til å drive gjennom endringer av universitetets virksomhet. Men denne makten viste seg å ha sine begrensninger. I enkelhet kan det sies at jo mer denne typen makt ble brukt, jo mindre virksom var den i forhold til formålet. Den som vil endre en institusjon og adferden hos dens medlemmer på varig basis, må også besitte en annen type makt – nemlig overbevisningens kraft. Denne kraften var den ingen mangel på i Tyskland, der akademiske eliter faktisk utgjorde en av dens viktigste kilder. I Norge viste det seg at nazismen ikke hadde noe potensial til å endre akademiske institusjoner og aktørers handlemåte og tenkemåte i vesentlig grad. Forklaringen her må søkes i den politiske og ideologiske bevisstheten som eksisterte før okkupasjonen, men også i at den nazistiske ideologi kom i følge med en brutal voldsmakt.

I Polen var det ingen forsøk på å omvende polakker til gode nazister – de var betraktet som undermennesker. De skulle ikke ha noen rett til å holde seg med kulturelle eller vitenskapelige institusjoner. I Polen ble universitetene stengt rett etter okkupasjonen, og responsen fra polske lærere og studenter måtte dermed få helt andre former enn i Norge. I Polen gjenoppstod en tradisjon fra den tiden polakkene hadde levd under russisk undertrykkelse – det flygende universitetet. Dette var en form for illegalt og mobilt organisert undervisning, som ble opprettholdt særlig i Warsawa med forbløffende regularitet og oppslutning.

Denne virksomheten var meget viktig i en tid der den oppvoksende ungdommen mistet tilgang på utdanning, kulturell inspirasjon og nasjonal selvtilit som studier og kulturelle aktiviteter gir. Det flygende Universitet ble en viktig faktor under krigen, og også etter krigen. Mange som der hadde fått lærdom og stimulans tok fatt på viktige samfunnsoppgaver i et samfunn som ikke lenger var under nazistisk okkupasjon.

Når det gjelder de menneskelige omkostninger av okkupasjonen, også for universitetslærere og studenter i de to land, kan de knapt sammenlignes. I Norge regner man med at ca 100 studenter (av 4000) falt i kamp mot okkupasjonsmakten, eller døde som følge av fangenskap, mishandling og henrettelser. Inkludert i dette tallet er 17 av de 650 som ble deportert, som nesten alle døde av sykdom. Av professorene overlevde alle de som opplevde fangenskap – en lektor døde fordi han kastet seg ut av et vindu under arrestasjon for å slippe å røpe sine kontakter under tortur. Jeg har ikke tallene for Poznan, men vet at de var mye, mye høyere. Det tyske regimet i Polen og i Norge var to ulike verdener. I begge land dreide det seg om en folkerettstridig okkupasjon av en totalitær statsmakt. I begge land ble legale myndigheter og rettstatlig forhold opphevet. Men graden av brutalitet, inngrepene i samfunnet, og de menneskelige tap og lidelser kan

ikke sammenlignes. I Polen mistet rundt 20% av befolkningen livet som følge av okkupasjonen, i Norge dreide det seg om ca 10.000 mennesker totalt. Grunnen er enkel. Polen skulle koloniseres, den polske nasjonen utslettes. Polen, og senere Ukraina og andre slaviske områder ble arena for en av historiens frykteligste former for krigføring og utryddelsesinferno. Norge var i sammenligning et fredelig rekreasjonssted for soldater, et sted der befolkningen ble regnet som rasemessig verdifull. Også i Norge ble motstandsaktivitet møtt med summariske dødsdommer, deportasjon og tortur, men den øvrige befolkningen ble respektert av tyske tropper som på det meste hadde over 300 000 soldater i Norge. Politiske, kulturelle og kirkelige organisasjoner ble ensrettet eller oppløst, men lederne ble ikke utsatt for forfølgelse i samme grad slik prester, lærere og andre ledende personer ble i Polen.

Den nasjonalsosialistiske universitetsmodell og ideologi var og er uforenlig med den demokratiske og humanistiske universitetstradisjon. Dessverre er det eksempler på at studenter og intellektuelle, særlig i Tyskland etter 1933, har latt seg bruke og mobilisere av totalitære ideologier. I Norge har vi fått denne utfordringen bare en gang – mellom 1940 og 1945. I Polen har flere generasjoner blitt utfordret, og vist gang på gang at den polske nasjonen har verdier og idealer som er motstandsdyktig mot totalitær makt. Kanskje er det særlig grunn til å stadig minne hverandre om disse verdiene og forsvare dem også overfor andre politiske og historiske utfordringer.

RIKSUNIVERSITETENE

Det var tre universiteter utenfor de tyske riksgrenser som var spesielt interessante for nazistene. Det var Poznan, Strasbourg i Frankrike og Praha i Tsjekkoslovakia – alle lå i den tyske kultur og språks grenseområde. De lokale eliter ble fortrent på ulike vis og erstattet med SS- personell. Det var til disse stedene tyske vitenskapsmenn med sterk ideologisk overbevisning søkte seg, og de ble gitt navnet riksuniversiteter, eller frontuniversiteter. De fremstod som viktige arenaer for anseelse og realisering av personlige karrierer innenfor et system som visste å belønne både ideologisk konformitet, lojalitet og aktivisme. Disse frontuniversitetene skulle levere topp utdannede eksperter til forvaltningen av de nye koloniene i øst.

I Strasbourg ble den franske staben evakuert som følge av krigshandlingene og fortsatt sin virksomhet på improvisert vis i Clermont-Ferand. Noen forsøk ble gjort på å overtale dem til å komme tilbake til sine gamle stillinger, men det ble stort sett avslått. Dermed gav overtagelsen av universitetets bygninger og infrastruktur muligheter til å gjenåpne dette universitetet som en ren tysk og nasjonalsosialistisk orientert institusjon.

I april 1941 gjenåpnet universitetet i Poznan med en festseremoni som "Det Tyske Riksuniversitet Posen" med ambisjon om å bli "Førerskole for det tyske Øst-

rommet". Målsetningen var å produsere vitenskapelig legitimitet til kravet om tysk herredømme i Øst-Europa og å utdanne nye grupper av eksperter og funksjonærer.

I Praha ble sammenstøtet mellom okkupant og studenter blodig ved innmarsjen våren 1939. Politikken gikk på samme måte som i Polen ut på å ødelegge grunnlaget for en vitenskapelig virksomhet basert på slaviske tradisjoner og språk. Her kunne okkupasjonsmakten bygge videre på arven fra det tyske universitetet, mens det tsjekkiske ble lagt ned. SS hadde sterk innflytelse ved disse tre universitetene og forsøkte å formatere dem ideologisk på alle nivåer. Her skulle eliten av tyske ungdommer, men også nazistisk ungdom fra andre deler av Europa få sin dannelse og utdanning.¹² Spesielt var det tidligere SS- personell som var skadet eller permittert som skulle slippes til for å forberede seg til et sivilt liv i folkefelleskapets tjeneste.

Ambisjonsnivået stod i stadig mer sprikende forhold til virkeligheten utover 1940-tallet. SS-pregingen av riksuniversitetene ble aldri helt konsekvent gjennomført. Til det manglet det for mye av resurser og egnet personale. En av grunnene til det, var at fagfolk som gikk inn i SS ofte hadde mange andre aktivitetsfelter å utfolde seg på og hvor de var sterkt etterspurt av regimet. Et eksempel er karrieren til Hans Schwalm. Han var professor i Volkslehre, Grenz- und Volksdeutschum, et fagfelt som representerte det ideologiske nervesenteret i et Riksuniversitet, men han rakk aldri å prege faget i Posen eller bygge opp noe miljø av kolleger og studenter. Han deltok i en kommisjon som arbeidet med sikring (les plyndring) av tyskdefinerte historiske verdigjenstander fra Estland og Litauen. Han var med som fagrådgiver for en SS-stab i en storstilt folkeforflytningsaksjon fra Gottschee-Görz (Jugoslavia).¹³ Fra 1943 ledet han Himlers forskningsinstitutt Ahnenerbes kontor i Oslo, som ble nedlagt desember 1944.¹⁴

I Praha var det også mangel på vitenskapelige personell som samtidig hadde SS-bakgrunn, og enkelte tsjekkiske forskere ble værende, faktisk frem til 1945.

En annen grunn til at det var vanskelig å realisere planene, var den intense rivaliseringen som SS befant seg i overfor andre maktorienterte grupper og institusjoner med den samme ambisjon om å lede an som ideologisk avantgarde. I Strasbourg klarte SS for eksempel aldri å realisere sine planer om et "Riks-institutt for Oldtidshistorie" ledet av Professor Herbert Jankuhn. Dette strandet på rivalisering med tilsvarende bestrebelser fra Amt Rosenberg.

¹² En håndfull norske frontkjempere tilbrakte noen semestre i Posen, men ellers trakk de norske studentene som studerte i Tyskland under krigen heller til München, Heidelberg, Berlin og andre som de hadde gjort tidligere, og som hadde særlig gode tilbud innen tekniske utdanninger.

¹³ Om forskningsvirksomheten innen SS, se: Michael Kater, *Das „Ahnenerbe“ der SS 1935–1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches*, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München 1997.

¹⁴ Om Ahnenerbes virksomhet i Oslo, se: Marianne Tandberg, *Kulturminnevern og krig. Riksantikvaren, Nasjonal Samling og Ahnenerbe 1940–1945*, Hovedoppgave, Universitetet i Oslo, 2003.